: https://dx.doi.org/10.22067/jgrd.2021.49666.0

مقالهٔ پژوهشی- مطالعه موردی

مجلّهٔ جغرافیا و توسعهٔ ناحیه‌ای، سال هجدهم، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، شمارهٔ پیاپی ۳۵

بررسی تأثیر فضای سرمایه گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه

هادی رفیعی دارانی (استادیار گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران، نویسنده مسئول)

h.rafiei@acecr.ac.ir

علی رهنما (پژوهشگر گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران)

a.rahnama@acecr.ac.ir

آزاده استادفرد (پژوهشگر گروه اقتصاد گردشگری، پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران)

a.ostadfard@gmail.com

صص ۸٦ ـ ۵۵

چکیده

در دهه‌های اخیر، گردشگری به یکی از سریع‌ترین و رو بـه رشـدترین بخـش‌هـای صنعتی دنیا تبدیل گردیده است. برای رسیدن به درآمد بالای گردشـگری، کشـورها نیازمند داشتن فضای مناسب سرمایه‌گذاری می‌باشند. این فضا تحت تأثیر مجموعه-ای از عوامل مرتبط با قانون‌گذاری، نظارتی، سازمانی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و دیگر عوامل تعیین کننده شرایط فعالیت سرمایه‌گذاری در یک کشور، منطقه یا شـهر مشخص می‌گردد. در این مطالعه به بررسی تأثیر فضـای سـرمایه‌گـذاری بـر درآمـد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه پرداخته می‌شود. شاخص‌های متعددی بر فضای سرمایه‌گذاری تأثیرگذارند کـه در ایـن تحقیـق شـاخص‌هـای کنتـرل فسـاد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبـات سیاسی و شاخص کلی فضای کسب و کار در نظر گرفته شده است. همچنـین سـهم درآمدهای گردشگری از GDP به عنـوان شاخصـی از درآمـد گردشـگری در نظـر

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۲۸ تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۱۰/۱۷

گرفته شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش پنل دیتا در بازهٔ زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۶ برای ۱۳ کشور منتخب منطقهٔ خاورمیانه انجام شده است. نتایج نشان داد که کیفیت مقررات و اثربخشی دولت تأثیر مثبت و معنی‌دار و کنترل فساد، شاخص فضای کسب و کار تأثیر منفی و معنی‌دار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای منتخب خاورمیانه دارد. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان این طور بیان کرد که بهبود فضای سرمایه‌گذاری یکی از عوامل مهمی است که باید در زمینهٔ گردشگری به آن توجه کرد. به عبارت دیگر، در صورت فراهم بودن فضای مناسب سرمایه‌گذاری در یک کشور، بخش گردشگری و زیربخش‌های مرتبط با آن همچون حمل و نقل، هتل‌داری بهبود خواهد یافت که نتیجه آن افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP می‌باشد. در صورت فراهم بودن شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون)، فضای سرمایه‌گذاری و به تبع آن درآمدهای گردشگری بهبود می‌یابد.

کلمات کلیدی: فضای سرمایه‌گذاری، خاورمیانه، درآمدهای گردشگری، الگوی پانل دیتا.

۱. مقدمه

در بسیاری از کشورهای جهان دستیابی به رشد اقتصادی بالاتر، راهبرد اصلی برای رسیدن به توسعهٔ اقتصادی و برنامه‌ریزی است. تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد که عامل اصلی رشد و توسعهٔ اقتصادی آن‌ها سرمایه‌گذاری بوده است چنانچه در مطالعات متعدد به نقش مهم و کلیدی سرمایه‌گذاری در رشد، توسعهٔ اقتصادی و کاهش فقر اشاره شده است (خوش‌فر، ۱۳۹۵، ص. ٤٨). به اعتقاد اقتصاددانان، موثرترین راه حل تحقق اهداف بلندمدت اقتصادی و دستیابی به سطوح بالای رشد و توسعه، وجود یک ساختار اقتصادی توانمند با بازارهای مالی فعال و سالم و از همه مهمتر سرمایهٔ مولد است (بهبودی و باستان، ۱۳۸۹، ص. ۲). فضای سرمایه‌گذاری به عنوان محیطی که در آن سرمایه‌گذاری صورت می‌گیرد تحت تأثیر عوامل مختلفی از اقتصاد خرد و کلان و همچنین وضعیت اجتماعی و سیاسی کشور است

(لیتویننکو[1] و همکاران، ۲۰۱٦، ص. ۲٥٤). یکی از شرایط مهم توسعهٔ پایـدار اقتصـاد ملـی در سطح کلان نیز بهبود فضای سرمایه‌گـذاری اسـت (کوزنتسـوا و واکـولیچ[2]، ۲۰۱۷، ص. ۱). در کشورهای در حال توسعه بهبود فضای سرمایه‌گـذاری امـری حیـاتی و ضـروری اسـت زیـرا فضای سرمایه‌گذای خوب فرصت‌ها و جذابیت‌هایی را برای شرکت ها فراهم می‌کند تا کـاراتر فعالیت کرده، کسب و کار خود را توسعه داده و از این طریق شغل ایجاد کنند (گزارش توسعهٔ جهانی، بانک جهانی[3]، ۲۰۰۵، ص. ۱). فضای سرمایه‌گذاری که شرایط بی‌ثبات را ایجـاد کـرده و یا سبب افزایش هزینه‌های کسب و کار شده است، تأثیر منفی بر جذب سرمایه‌گذاران بـرای شروع فعالیت و یا توسعهٔ کسب و کارشان و ایجاد شرایط کاری جدید دارد (هـوزمن[4]، ۲۰۱۸، ص. ۳). در واقع فضای سرمایه‌گذاری که شکل گرفته از سیاست‌ها و خط مشی‌های دولت‌هـا است همانند اهرمی سبب جذب یا دفع سرمایه‌گـذاری و هـدایت سـرمایه‌گـذاران بـه سـمت فعالیت‌های مختلف اقتصادی در هر کشوری می‌شود. چنانچـه دولـت محلـی بوروکراتیـک و فاسد باشد، سیاست‌های دولت در جهت ایجاد زیرساخت‌ها و خدمات مالی ناکارآمد باشد، بـه طوری که بنگاه‌ها نتوانند خدمات قابل اطمینان دریافت کنند، سرمایه‌گذاری بالقوه کـم خواهـد شد و انتظار رشد در این فضای سرمایه‌گذاری نیز از بین مـی‌رود. در مقابـل یـک حاکمیـت و فضای کسب و کار خوب، سبب بازده و انباشت سـرمایه مـی‌شـود (دلـار، هـالوارد-دریمیـرو منجیستی[5]، ۲۰۰۵، ص. ۲). بـا توجـه بـه نقـش کلیـدی فضـای سـرمایه‌گـذاری، مـی‌تـوان از شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری همچون یک ابزار مناسب برای سـنجش و شناسـایی موانـع رشد و توسعه در بخش‌های مختلف اقتصادی استفاده کرد. یکی از بخش‌های فعال در چرخـه اقتصاد، گردشگری است که به عنوان سومین صـنعت در جهـان از نظـر درآمـدزایی و جـذب منابع مالی پس از نفت و خودرو شناخته می‌شود و بسیاری از اقتصادهای در حـال توسـعه بـر رشد صنعت توریسم در جهت رسیدن به رشد پایدار اقتصـادی تأکیـد دارنـد (تانـگ[6]، ۲۰۱۲،

1. Litvinenko
2. Kuznetsova & Vakulich
3. World Bank , World Development Report
4. Huisman
5. Dollar, Hallward-Driemeier & Mengistae
6. Tang, 2012

ص. ۱). در چند دههٔ اخیر سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری مورد توجه بسیاری از کشورهای در حال توسعه قرار گرفته است. به این دلیل که آن‌ها دریافته‌اند با ایجاد فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری می‌توانند با ایجاد تنوع در درآمدها و ارتقای سطح درآمد ملی کشورهایشان به رشد اقتصادی دست یابند. سرمایه‌گذاری در این صنعت می‌تواند منجر به افزایش درآمدهای صادراتی، ایجاد مشاغل جدید (به صورت مستقیم و غیر مستقیم)، اشتغال-زایی جوانان و زنان، حل مشکلات بیکاری و فقر و بهره‌مندی جوامع محلی از این درآمدها گردد (فاضل، سیتانا و ساناسی[1]، ۲۰۱۷، ص. ۱۰٤۳؛ متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰؛ قلی پورسلامانی، ۲۰۰۷، ص. ۷۹). نظرسنجی که توسط کنفرانس تجارت و توسعهٔ سازمان ملل (UNCTAD[2]) از بیش از ۵۰ کشور (اکثریت در حال توسعه) انجام گرفته، تأیید می‌کند که گردشگری از جمله صنایع پیش‌رو در جذب سرمایه‌گذاری خارجی است (اندو[3]، ۲۰۰٦، ص. ٦۰۱). البته این در صورتی است که فضای مناسب برای سرمایه‌گذاری در کشورها فراهم شده باشد. فضای سرمایه‌گذاری در گردشگری به دلیل خاصیت بازدهی زودهنگام از بستر مناسبی برخوردار است (متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰). فضای سرمایه‌گذری در بخش گردشگری تفاوت چندانی با فضای سرمایه‌گذاری در سایر بخش‌ها ندارد. چنانچه عوامل تعیین کننده بر جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) در این بخش همانند سایر بخش‌ها عبارتند از: ثبات سیاسی، سطح توسعهٔ اقتصادی، فضای اجتماعی و اقتصادی، خصوصی‌سازی صنعتی، آزادسازی رژیم‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، مالیات، مشوق‌های سرمایه‌گذاری، در دسترس بودن و کیفیت زیرساخت‌ها و استراتژی شرکت‌ها می‌باشند (اندو، ۲۰۰٦، ص. ٦۰۱؛ فاضل و همکاران، ۲۰۱۷، ص. ۱۰٤٤). فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری سبب جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی می‌شود. سرمایه‌گذاری خارجی می‌تواند توسعهٔ گردشگری را سرعت بخشیده و معیارهای اقتصادی را ارتقا داده و ایده‌ها، فن‌آوری، تماس‌ها و بازارهای جدید را به ارمغان می‌آورد (متانی و امیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۱۰). در سراسر جهان،

1. Fazel, Seetanah & Sannassee
2. United Nations Conference on Trade and Development
3. Endo

سرمایه‌گذاری گردشگری بدون شک یکی از مهمترین اشکال جهت سرمایه‌گذاری به حساب می‌آید.

منطقهٔ خاورمیانه منطقه‌ای استراتژیک از نظر جغرافیایی و انرژی است، به‌طوری‌که اکثر کشورهای این منطقه تولیدکننده نفت در جهان هستند و جزء کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شوند. اقتصاد این کشورها وابستگی زیادی به تجارت نفت در جهان دارد. آمار بیکاری بالا و محدودیت منابع ارزی از دیگر ویژگی‌های اقتصاد این کشورهاست که موجبات اهمیت داشتن توسعهٔ صنعت گردشگری در این منطقه را ایجاد می‌کند. شاید مهمترین دلیل که دولت‌ها در خاورمیانه به گردشگری توجه کرده و در راستای آن برنامه‌ریزی کنند، درآمدزایی در بخش گردشگری است که سبب رشد تولید ناخالص ملی، کاهش فقر و اشتغال‌زایی در کشور می‌گردد. صنعت گردشگری کشورهای خاورمیانه با وجود داشتن جاذبه‌های مختلف گردشگری همیشه به خاطر وقوع بحران‌های مختلف و عدم وجود امنیت ضرر و آسیب می‌بیند (تیموری، ۱۳۹٤، ص. ۲). بر طبق آمار و اطلاعات موجود در سایت بانک جهانی در سال ۲۰۱٦ درآمد گردشگری منطقهٔ خاورمیانه و شمال آفریقا حدود ۱۰۸/۸ میلیارد دلار بوده است که حدود ٤/٤ درصد رشد داشته است. بر اساس WTTC [1] گردشگری، ۱۰ درصد از GDP جهانی را در بر می‌گیرد و با رشد کنونی ٤ درصدی تا سال ۲۰۲۰ تقاضای گردشگری در جهان به ۱/٦ میلیارد دلار خواهد رسید و از ۱۰ شغل برتر در جهان، یکی را به خود اختصاص خواهد داد (ایمانی خوشخو و علی‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۲).

در این پژوهش ابتدا به معرفی فضای سرمایه‌گذاری به عنوان فضایی که تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل نهادی و غیر نهادی تعیین کننده شرایط مناسب جهت جذب سرمایه در زمینه‌های مختلف اقتصادی است، پرداخته می‌شود و در ادامه مزایای کلیدی و تأثیر مثبت سرمایه‌گذاری در گردشگری بررسی می‌گردد. سپس شاخص‌های مؤثر بر فضای سرمایه‌گذاری (شاخص‌های کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و شاخص کلی فضای کسب و کار) معرفی و شرح داده می‌شود. در نهایت به بررسی تأثیرگذاری هر یک از این شاخص‌ها بر درآمد گردشگری

1. World Travel and Tourism Council

(سهم درآمدهای گردشگری از GDP به عنوان شاخصی از درآمد گردشگری) پرداخته شده است. اطلاعات مورد نیاز برای تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی تهیه شده است، آمار و داده‌های مورد نیاز از سایت بانک جهانی و سایت شورای جهانی سفر و گردشگری تهیه شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های اقتصاد سنجی و داده‌های تابلویی ۱۳ کشور منتخب خاورمیانه یعنی مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، امارات، عربستان سعودی، یمن، تونس، سوریه و الجزایر انجام شده است.

هدف اصلی این پژوهش پاسخ به این پرسش است که تأثیرگذاری هر یک از شاخص‌های مؤثر بر فضای سرمایه‌گذاری بر رشد درآمد گردشگری کشورهای مورد مطالعه به چه میزان می‌باشد؟ این پژوهش با هدف پاسخگویی به پرسش فوق در ٤ بخش تنظیم شده است. در بخش نخست ادبیات تحقیق مورد بررسی قرار گرفته می‌شود و در بخش دوم پیشینهٔ تحقیق معرفی می‌شود. در بخش سوم به بررسی متغیرهای تحقیق پرداخته می‌شود. در بخش چهارم به تصریح مدل و نتایج حاصل از آن پرداخته می‌شود.

۲. پیشینهٔ تحقیق

تحقیقات تحلیلی و تجربی زیادی در زمینهٔ فضای سرمایه‌گذاری و تأثیر آن بر رشد و توسعهٔ اقتصادی انجام شده است. که در ذیل به آن اشاره می‌گردد. اما تا کنون پژوهشی در رابطه با فضای سرمایه‌گذاری و نقش آن بر درآمد گردشگری انجام نشده است.

متانی و امیری (۱۳۹۷) به بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعهٔ صنعت گردشگری مازندارن پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری در زمینهٔ زیرساخت‌ها، ایجاد جاذبه‌های مناسب، ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی برای سرمایه‌گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حوزه گردشگری باعث توسعهٔ گردشگری استان مازندران خواهد شد. کروبی‌فر و مجیدی‌فر (١٣٩٦) در مطالعه‌ای به شناسایی عوامل موثر بر جریانات و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و رابطهٔ آن با صنعت گردشگری پرداختند. نتایج حاصل نشان داد که توجه به زیرساخت های قانونی، تشویق و تقویت سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی، توجه به کارایی و بهره‌وری سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در زیر ساخت‌ها و

تحقیق و توسعه، توجه به کارایی، بهره‌وری و سطح مهارت نیروی کار و اقـداماتی در جهـت افزایش ثبات سیاسی کشور شاید بتواند به جذب بیشتر سـرمایه‌گـذاری مسـتقیم خـارجی در صنعت گردشگری و شکوفایی هر چه بیشتر این صنعت در کشور ایران منجر شـود. تیمـوری (١٣٩٤) به بررسـی وقـوع بحـران‌هـای سیاسـی‌اجتمـاعی و اثـرات آن بـر درآمـد حاصـل از گردشگری در کشورهای ایران، ترکیه و مصر پرداختند. نتایج نشان داد کـه در کشـور ترکیـه و مصر درآمد گردشگری تحت تـأثیر بحـران و نـاآرامی‌هـای سیاسـی‌اجتمـاعی مـی‌باشـد و در دوره‌های وقوع چنین بحران‌هایی از درآمد گردشگری این کشورها کاسته شده اسـت. ایـن در حالی است به خاطر شرایط خاص سیاسی در ایران، مهمترین عامل اثرگذار بـر کـاهش درآمـد گردشگری شاخص بهای مصرف‌کننده است. حیدری چیانه و سلطانی (١٣٩٣) در مقالـه‌ای بـه بررسی ثبات سیاسی و امنیت در توسـعهٔ صـنعت گردشـگری بـا اسـتفاده از روش توصـیفی- تحلیلی در خاورمیانه پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان داد که نوسان و عدم تعـادل شـدید در میزان گردشگران ورودی به کشورهای این منطقه ارتباط بسیار نزدیکی با تحولـات سیاسـی در عرصه جهانی (چون استراتژی مبارزه با تروریسم بین‌الملـل)، فضـای سیاسـی- امنیتـی منطقـهٔ خاورمیانه (مانند تشدید اقدامات گروه‌های بنیادگرا) و شرایط داخلـی کشـورهای ایـن منطقـه (مانند رژیم‌های استبدادی) دارد. موسوی شقایی، امین بیدختی و اسماعیل شـهابی (١٣٩١) بـا استفاده از روش توصیفی-پیمایشی به بررسی تأثیر بـی‌ثبـاتی سیاسـی خاورمیانـه بـر صـنعت گردشگری ایران در دورهٔ پس از ١١ سپتامبر ٢٠٠١ پرداختند. نتایج نشان داد که شـاخص‌هـای اصلی (جنگ، تروریسم و بی‌ثباتی رژیم سیاسی) با شـاخص‌هـای رکـود (بازاریـابی) صـنعت گردشگری، دارای همبستگی در سطح معنی‌دار قابل قبولی می‌باشند. با توجه به اینکه بازاریابی و به طور ویژه تبلیغات مقاصد از جمله مهمترین عناصـر گردشـگری اسـت، مـی‌تـوان نتیجـه گرفت بی‌ثباتی سیاسی به وجود آمده پس از ١١ سپتامبر ٢٠٠١ که به بروز جنگ و تروریسم و بی‌ثباتی رژیم‌های حاکم منطقه انجامید به دلیل مخدوش کردن چهرهٔ مسلمانان منطقـه و ایجـاد تصویر منفی نسبت به کشور ایران باعـث رکـود در صـنعت گردشـگری کشـور شـده اسـت. بهبودی و باستان (١٣٨٩)، رابطهٔ گردشگری و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای در

حال توسعه (رهیافت علیت در داده‌های تابلویی) را بررسی کردند. نتایج نشان داد در کشورهای در حال توسعه تنها از طرف تعداد گردشگر به سوی FDI رابطهٔ علیت وجود دارد.

سخنور (۲۰۱۹)، به بررسی اینکه آیا سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، گردشگری و رشد اقتصادی در اروپا را تسریع می‌کند پرداخت. نتایج نشان داد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی پنج کشور تأثیر منفی دارد و به طور شگفت‌انگیزی صنعت گردشگری را در هیچ یک از کشورهای نمونه مورد بررسی تحریک نمی‌کند. دوتا و کار[1] (۲۰۱۸)، حاکمیت قانون و تخصیص بودجه را برای استان‌های هند مورد بررسی قرار داد. نتایج نشان داد تأثیرات حاشیه‌ای تخمین زده شده حکومت قانون بر تخصیص بودجه نشان می‌دهد که کاهش میزان تخصیص بودجه برای استان‌های ثروتمندتر کوچکتر است. از دیدگاه سیاستی، این نتایج نشان می‌دهد که حاکمیت قانون و مقررات بودجه برای گردشگری مکمل یکدیگر هستند. سیسلیک و گوژک[2] (۲۰۱۸)، کنترل فساد، سرمایه‌گذاری بین‌المللی و رشد اقتصادی در ۱۴۲ کشور با استفاده از داده‌های پانل مورد بررسی قرار دادند. فقدان فساد تأثیر مثبت و قابل توجهی بر نرخ رشد واقعی تولید ناخالص داخلی سرانه و افزایش نسبت سرمایه‌گذاری دارد. از این رو، نتایج تجربی نشان می‌دهد که فساد به طور مستقیم مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی است. ژو[3] و همکاران (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای به بررسی اثر سرمایه‌گذاری گردشگری (ساختمان) بر درآمد گردشگری در چین با استفاده از مدل اقتصادسنجی فضایی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در ساختمان‌سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و قابل توجهی بر درآمد گردشگری دارد. فاضل و همکاران (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای به بررسی تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری بر روی رشد اقتصادی در کشور موریس پرداخته‌اند. ایشان با استفاده از مدل تصحیح خطای برداری پویا به این نتیجه رسیدند که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به رشد اقتصادی کمک می‌کند اگرچه ضریب بخش گردشگری اندک است. یافته‌ها همچنین نشان‌دهندهٔ رابطهٔ مثبت بین توسعهٔ گردشگری و رشد اقتصادی

---

1. Dutta & Kar
2. Cieslik & Goczek
3. Zhou

است بنابراین به حمایت از رشد بخش گردشگری توصیه می‌گردد. کریستجاندوتیر[1] (٢٠١٦)، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان‌نوازی در ایسلند و نروژ را در مقایسه با کشورهای نوردیک و سایر کشورهای عضو OECD مورد بررسی قرار داد. نتایج نشان داد سرمایه‌گذاران علاقه‌مند به سرمایه‌گذاری در صنعت محلی عمدتاً از کشورهای کم جمعیت با درآمد بالا هستند. بانرجی و سیکویز[2] (٢٠١٥) به تعیین چارچوبی برای ارزیابی سرمایه‌گذاری عمومی گردشگری در هائیتی پرداخته‌اند. آنها با استفاده از مدل تعاول عمومی به ارزیابی اثرات اقتصادی سرمایه‌گذاری گردشگری در جنوب غربی هائیتی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری بر گردشگری تأثیر مثبتی بر فعالیت بخش‌های مختلف گردشگری به خصوص هتل‌ها و رستوران‌ها دارد. سرمایه‌گذاری گردشگری همچنین سبب افزایش ٢ درصدی در تولید ناخالص در سال ٢٠٤٠ در مقایسه با سال پایه دارد. این سرمایه‌گذاری همچنین سبب از بین بردن فقر در برخی از فقیرترین ساکنان هائیتی می‌انجامد. این پژوهش مکانیزم‌هایی را ارائه می‌دهد که طی آن سرمایه‌گذاری گردشگری می‌تواند به افزایش فرصت‌های شغلی و کاهش فقر کمک کند. مشتاق و زمان (٢٠١٤)، در مطالعه‌ای به بررسی رابطهٔ بی‌ثباتی سیاسی، تروریسم و گردشگری در منطقه سارک در بازهٔ زمانی ٢٠١٢-١٩٩٥ با استفاده از روش پانل پرداختند. نتایج نشان داد که از یک سو رابطهٔ مثبتی بین رشد اقتصادی و گردشگری است و از طرف دیگر رابطهٔ مثبتی بین تروریسم و گردشگری نیز در منطقه سارک وجود دارد. همچنین در بلندمدت رابطهٔ منفی بین عدم ثبات سیاسی و گردشگری در منطقه وجود دارد. چینگارانده[3] (٢٠١٤)، با استفاده از مشاهدات کتابخانه‌ای به تأثیر عدم ثبات سیاسی بر گردشگری در مصر پرداخته و نشان داده است که تعداد گردشگران از ١٥ میلیون گردشگر در سال ٢٠١٠ به ١٠ میلیون در سال ٢٠١١ کاهش یافته است و در سال بعد با رشد اندکی به ١١/٥ میلیون گردشگر رسیده است. صمیمی،صادقی و صادقی (٢٠١٣)، به بررسی رابطهٔ بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعهٔ بخش گردشگری در کشورهای در حال توسعه پرداخته‌اند. نتایج نشان‌دهندهٔ یک رابطهٔ دو طرفه بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و

1. Kristjánsdóttir
2. Banerjee & Cicowiez
3. Chingarande

توسعهٔ گردشگری می‌باشد. سلواناتان، سلواناتان و ویسواناتان[1] (۲۰۰۹) در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و گردشگری در هندوستان پرداختند. نتایج نشان داد که پیوند مستقیم بین سطح سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تعدادی از مدیران و کارآفرینانی که به دنبال فرصت‌های سرمایه‌گذاری به عنوان یک گردشگر تجاری در کشورهای میزبان هستند، وجود دارد. فلچر و مرکباتی[2] (۲۰۰۸)، در مقاله‌هایی به بررسی تأثیر بی‌ثباتی سیاسی بر جهانگردی در فیجی و کنیا پرداختند. در این مقالات تأثیر حملات و پیامدهای آن را بر تعداد ورودی‌های گردشگری و حجم درآمدها مورد بررسی قرار دادند. نتایج این دو تحقیق نشان داد که رویدادهای سیاسی مانند کودتا و مسائل سیاسی داخلی اثرات به مراتب شدیدتری در سطح فعالیت‌های گردشگری نسبت به حملات تروریستی سطح پایین تا متوسط دارند. اندو (۲۰۰٦)، به مطالعهٔ جریان و حجم سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که در برخی از کشورهای در حال توسعه، نقش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در گردشگری در فعالیت های اقتصادی آنها بسیار حیاتی است. تجزیه و تحلیل دقیق قبل از جذب FDI یا TNC در گردشگری در استراتژی های توسعهٔ کلی آنها توصیه می شود.

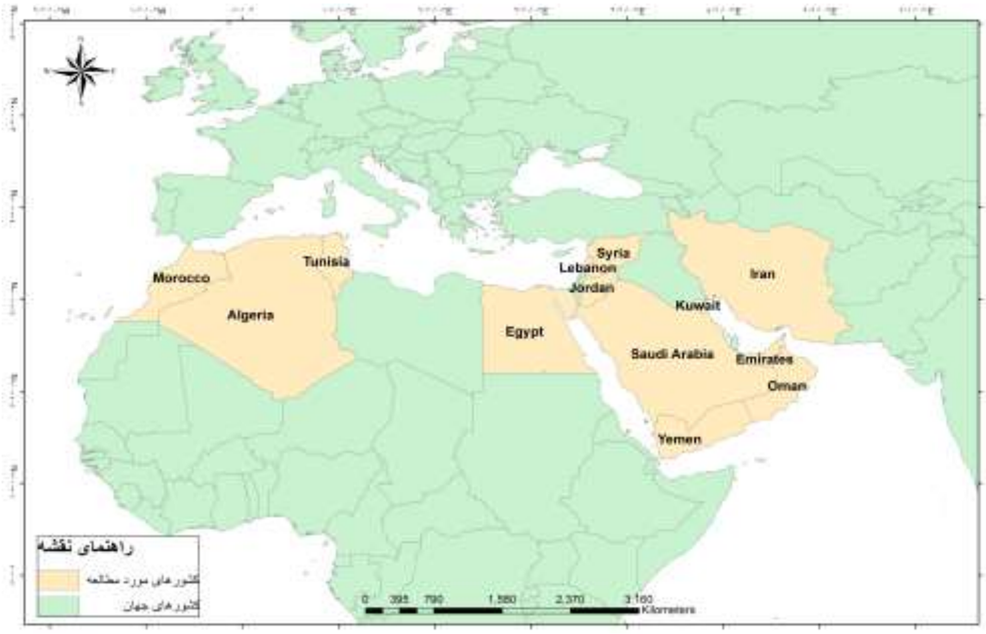
۳. روش تحقیق

روش داده‌های ترکیبی (پانل دیتا[3]) روشی برای تلفیق داده‌های مقطعی و سری زمانی است. مزیت این روش در این است که معمولاً روش‌های سنتی اقتصادسنجی بر سری‌های زمانی و داده‌های مقطعی، ناهماهنگی‌های مربوط به واحدها یا گروه‌ها را لحاظ نمی‌کنند و نتایج دارای ریسک است. این نوع ناهمگنی‌ها در روش داده‌های پانل در نظر گرفته می‌شوند و برآوردهای نااُریب و ناسازگارتری را ارائه می‌دهند (محمدی، ۱۳۹۰، ص. ٦۹). در واقع با

1. Selvanathan, Selvanathan & Viswanathan
2. Flecher & Morakabati
3. Panel data

استفاده از داده‌های ترکیبی، شناسایی و اندازه‌گیری تأثیراتی که به سادگی در داده‌های مقطعی و سری زمانی قابل شناسایی نیست، امکان‌پذیر می‌شود (هسیائو[1]، ۲۰۰۳، ص. ۹۵).

در این مطالعه به بررسی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای منتخب خاورمیانه (امارات، الجزایر، مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، عربستان سعودی، سوریه، تونس، یمن) در بازه زمانی ۲۰۱٦–۲۰۰٦پرداخته می‌شود.

نقشه ۱. کشورهای مورد مطالعه در پژوهش

شاخص‌های متعددی بر فضای سرمایه‌گذاری تأثیرگذار است که بر مبنای مطالعات صورت گرفته توسط بانک جهانی، شاخص‌های فضای کسب و کار[2]، ثبات سیاسی[3]، کیفیت

---

1. Hsiao

۲. این شاخص، میانگین شاخص‌هایی همچون شروع کسب و کار، مجوز ساخت و ساز، ثبت اموال و دارایی‌ها، گرفتن اعتبارات، حمایت از سرمایه‌داران، پرداخت مالیات، تجارت برون مرزی، اجرای قراردادها، حل و فصل مسائل و مشکلات می‌باشد. همچنین متغیر الکتریسیته به دلیل نداشتن اطلاعات در برخی از سال‌ها از میانگین حذف شد.

3. Political Stability

مقررات[1]، کنترل فساد[2]، حق اظهار نظر و پاسخگویی[3]، اثربخشی دولت[4] و حاکمیت قـانون[5] در این مطالعه در نظر گرفته شـده اسـت.[6] اطلاعـات مـورد نیـاز از سـایت‌هـای شـورای سـفر و گردشگری جهان[7] و بانک جهانی[8] اخذ شده است. الگوی اصلی این مطالعه *پانـل دیتـا* و بـینِ کشوری و چارچوب اصلی برای چنین الگوهایی به صورت زیر است:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it} \qquad (١)$$

که در آن، X_{it} بردار متغیرهای توضـیحی اسـت. در بررسـی داده‌هـا و بـرآورد الگوهـا بـه صورت پانل دیتا دو رهیافت کلی و اصلی در ادبیات داده‌های تلفیقی وجود دارد:

الف– اثرات ثابت[9] : بر این فرض استوار است کـه اختلـاف بـین کشـورها را می‌تـوان بـه صورت تفاوت در عرض از مبدأ نشان داد. بنابراین رابطه (١) را می‌توان برای الگوی با اثـرات ثابت به صورت ذیل بازنویسی کرد:

$$y_{it} = i\alpha_i + X_i \beta + \varepsilon_i \qquad (٢)$$

در برآورد و تخمین الگوی اثرات ثابت، ابتدا این مسأله مطرح است که آیا شواهدی دال بر ادغام شدن داده‌ها وجود دارد یا اینکه مدل باید بصورت اثرات ثابت برآورد شـود. بـرای ایـن منظور از آزمون چو[10] بصورت ذیل استفاده می‌شود (بالتاجی[11]، ٢٠٠٥، ص. ١٦٥).

1. Regulatory Quality
2. Control of corruption
3. Voice and Accountability
4. Government Effectiveness
5. Rule of Law

٦. این شش متغیر، متغیرهای مربوط به حکمرانی خوب می‌باشد.

7. World Travel & Tourism Council
8. World Bank
9. Fixed Effect
10. Chow test
11. Baltagi

٤. مبانی نظری تحقیق

٤. ١. فضای سرمایه‌گذاری

در جهت استفاده مؤثرتر و کاراتر از موجودی سرمایه، همچنین جذب سرمایه از سایر بخش‌ها و مناطق و انجام سرمایه‌گذاری مولد، نیاز به ایجاد شرایط خاصی می‌باشد که به نام فضای سرمایه‌گذاری تعریف می‌شود. بانک جهانی فضای سرمایه گذاری را محیطی سیاسی، نهادی و نظارتی تعریف کرده که شرکت‌ها در آن فعالیت کنند (کیندا، پلان و ویگانزونز- واروداکایز[1]، ۲۰۱۱، ص. ٤٤١). در واقع فضای سرمایه‌گذاری به خودی خود، کل مجموعه و عوامل فعال در بخش‌های اقتصادی، سیاسی و مالی را شامل می‌شود. اگرچه مطالعات زیادی در زمینهٔ سرمایه‌گذاری انجام شده است اما همچنان بسیاری از سؤالات در زمینهٔ فضای سرمایه‌گذاری از قبیلِ مکانیزم مدیریت و چگونگی اندازه‌گیری آن هنوز در حال بحث و مناظره است و تلاش‌ها برای اندازه گیری مجموعه خاصی از شاخص‌ها ادامه دارد (باکیوا و خاشیموا[2]، ۲۰۱۷، ص. ۷۹).

فضای کسب و کار و سرمایه‌گذاری ایجادشده توسط دولت‌ها، تعیین‌کنندهٔ تصمیمات سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی و در نتیجه پیشرفت و توسعهٔ اقتصادی کشور هستند (باکیوا و خاشیموا، ۲۰۱۷، ص. ۷۹). امروزه به صورت تئوری و نظری پذیرفته و اثبات شده است که فضای سرمایه‌گذاری و فضای کسب و کار تأثیر معناداری بر بهره‌وری، رشد اقتصادی و در نتیجه در کل فعالیت‌های اقتصادی دارند (کوردانانو[3] و همکاران، ۲۰۱۰، ص. ١٤١). خط‌مشی و سیاست‌های دولت از طریق تأثیر بر هزینه‌ها، ریسک‌ها و موانع، تأثیر زیادی بر فضای سرمایه‌گذاری کشور دارد (اسکریبانو و گاچ[4]، ۲۰۰۵، ص. ۲).

فضای سرمایه‌گذاری نامناسب سبب جذب سرمایه پایین‌تر در کشورهای در حال توسعه نسبت به کشورهای توسعه‌یافته می‌شود، به این دلیل در کشورهای در حال توسعه کمتر تمایل

1. Kinda, Plane & Ve'ganzone's-Varoudakis
2. Bakieva & Khashimova
3. Cordunanu
4. Escribano & Guasch

به سرمایه‌گذاری در این کشورها دارند (هوزمن[1]، ۲۰۱۸، ص. ٤). دلیل عمدهٔ سرمایه‌گذاری پایین در کشورهای در حال توسعه، زیرساخت‌های نامناسب، مقررات دست و پا گیر، عدم دسترسی به منابع مالی، رقابت با بخش غیر رسمی و نرخ‌های مالیات بالا می‌باشد (هوزمن، ۲۰۱۸، ص. ۳). بر مبنای نظر سنجی که بانک جهانی بر روی بیش از ٤٥٠٠٠ شرکت در ۱۰٦ کشور در حال توسعه انجام داده است، در منطقهٔ جنوب آسیا؛ بی‌ثباتی سیاسی، فساد و زیرساخت‌های نامناسب به عنوان اصلی‌ترین عوامل کارایی پایین فضای سرمایه‌گذاری در این کشورها بیان شده است. میزان بالای نااطمینانی و بی‌ثباتی سبب تعویق سرمایه‌گذاری در کشورهای در حال توسعه می‌گردد (هوزمن، ۲۰۱۸، ص. ٤).

٤. ۲. درآمد گردشگری

گردشگری به عنوان موتور اقتصادی در هر کشوری تلقی می‌شود و یک عامل اصلی پیشرفت اجتماعی و اقتصادی از طریق درآمد صادرات، ایجاد شغل و توسعهٔ زیرساخت ها است. گردشگری ورودی به عنوان یک سرویس معامله در سطح بین‌المللی به یکی از مهمترین معیارهای تجارت جهانی تبدیل شده است. برای بسیاری از کشورهای در حال توسعه این یکی از منابع اصلی درآمد ارز خارجی و بخش عمدهٔ صادرات است که فرصت‌های شغلی و توسعهٔ بسیار مورد نیاز را ایجاد می‌کند. صنعت گردشگری از طرق مختلف همچون ارائهٔ انواع خدمات اقامتی و تفریحی، فروش صنایع دستی هر منطقه، ایجاد نمایشگاه‌ها و جشنواره‌های مختلف به مناسبت‌های مختلف مذهبی، فرهنگی و ملی می‌تواند سبب ایجاد اشتغال و درآمدزایی داشته باشد.

با سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری می‌توان به پایداریِ درآمد در این صنعت دست یافت. میزان رشد درآمد گردشگری به وضعیت اقتصادی‌اجتماعی کشور وابسته است. وضعیت اقتصادی کشور تحت تأثیر شاخص‌های سرمایه‌گذاری و فضای کسب و کار هستند، شاخص‌هایی همچون امنیت، ثبات سیاسی، کیفیت قوانین و مقررات، حاکمیت قانون، فساد، شروع فعالیت، مجوز ساخت و ساز، ثبت اموال و دارایی‌ها، دسترسی به اعتبارات مالی، میزان

---

1. Huisman

مالیات، تجارت برون‌مرزی و اجرای قراردادها هستند. هریک از این شاخص‌ها بـه تنهـایی بـر میزان درآمد گردشگری تأثیر دارند. همچنین روند درآمد گردشـگری مـی‌توانـد بـا عوامـل و بحران‌های مختلفی تغییر یابد که می‌توان از بحران‌های طبیعـی نظیـر سـیل، زلزلـه، سـونامی؛ بحران‌های سیاسی نظیر جنگ، ترور، انقلاب‌ها و...؛ بحران‌هـای اقتصـادی در مبـداء و مقصـد گردشگری به عنوان عوامل اثرگذار بر روند تغییرات درآمد گردشگری یاد کرد. جمع‌آوری و تحلیل اثر همه بحران‌ها و عوامل بر درآمد گردشگری کاری دشوار و سخت مـی‌باشـد، ولـی می‌توان اثر برخی بحران‌های حاد و چشمگیر را در درآمد گردشگری ردیـابی کـرد (تیمـوری، ١٣٩٤، ص. ٢).

٤. ٣. مزایای کلیدی و تأثیر مثبت سرمایه‌گذاری در گردشگری

مزایای کلیدی و تأثیرات مثبت فضای سرمایه‌گذاری شامل موارد ذیل می‌باشد که در ادامـه به توضیح هر یک از این موارد پرداخته می‌شود (رفیعی، ١٣٩٧).

الف- توسعهٔ اقتصادی

به دلایل مختلف گردشگری می‌تواند یک کاتالیزور مهم بـرای توسـعهٔ اقتصـادی از سـطح محلی به سطح ملی باشد. برای سرمایه‌گذاران، اگـر گردشـگری بـه طـور مـؤثر برنامـه‌ریـزی، توسعه و بازاریابی شود، این امر می‌تواند منجر به سرمایه‌گذاری جذاب مـالی گـردد. همچنـین سرمایه‌گذاری در گردشگری می‌تواند برای اقتصادهای محلی جذاب باشد چرا که گردشـگری باعث ایجاد خرید مستقیم، غیر مستقیم و القاء شده در طیف وسـیعی از زنجیـره‌هـای عرضـه می‌گردد. اغلب این خریدها توسط شرکت‌های کوچک و متوسط محلی تامین می‌شـود. بـرای دولت، افزایش سرمایه‌گذاری و خرید نیز منجر به افزایش درآمد مالیاتی که نتیجه آن تحریـک سرمایه‌گذاری و هزینه‌های عمومی و احتمالاً رشد اقتصادی و توسعه می‌شود. در حالـت کلـی برای یک اقتصاد، گردشگری بین‌المللی می‌تواند یک منبع حیـاتی ارز خـارجی مـورد نیـاز آن کشور را فراهم آورد.

ب- مزایای کاهش فقر

همانطور که رشد گردشگری یک اقتصاد را تحریک می‌کند و منـافع ذکـر شـده در بالـا را ایجاد می‌کند، می‌تواند راه حل قابل توجهی برای کاهش فقر نیز باشد. از طریق افزایش خریـد کالاهای محلی و خدمات، فرصت‌های اشتغال و کسب و کار را به ویـژه بـرای کـارگران غیـر ماهر، زنان، و فقیران روستایی، مردم محروم و بومی افزایش مـی‌دهـد. گردشـگری بـه عنـوان بخشی از خدمات، باعث تقویت ظرفیت ساخت و ساز در مناطق مختلف جهان می‌شود.

٤ . ٤. ریسک‌های کلیدی و تأثیر منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری

همانطور که در مورد مزایا و اثرات مثبت سـرمایه‌گـذاری در بالـا بحـث شـد، خطـرات و تأثیرات منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری نیز مورد بحث قـرار مـی‌گیـرد کـه در ذیـل مـورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف- تأثیرات زیست محیطی

کسب و کارهای گردشگری در انواع محیط‌ها، مناطق شهری و روستایی، دریـایی، سـاحلی و داخلی، جزایر و کوهستان فعالیت می‌کنند. در حال حاضر گردشگری پایدار به طور عمده با اثرات زیست محیطی متعددی ناشی از بی‌دقتی و بی‌توجهی در برخی از مقصدهای توریسـتی مواجه گشته است. تأثیرات ذکرشده در زیر به طور کلی در مورد منـاطق شـهری یـا روسـتایی اعمال می‌شود و دو مورد آن برای زمین‌هـای حفاظـت شـده اعمـال مـی‌گـردد. فعالیـت‌هـای گردشگری می‌تواند یک فشار بـر زیرسـاخت‌هـای مقصـد بـه همـراه داشـته باشـد، کـه اگـر پیش‌بینی‌نشده یا برنامه‌ریزی‌نشده باشد می‌توانـد بـه محـیط محلـی آسـیب برسـاند و کیفیـت زندگی را کاهش دهد.

ب- ریسک‌های مالی

ریسک‌های مالی به طور کلی مربوط به انواع سرمایه‌گذاری خصوصی و عمومی و خارجی و داخلی مربوط می‌شود. آن‌ها همچنین به بسیاری از انواع زیرساخت‌های گردشـگری وابسـته هستند که به صورت سودآور عمل می‌کنند. در بیشتر موارد، موانـع مـالی اسـت کـه بیشـترین

مشکل را زمانی که سرمایه‌گذار، برای پروژه برنامه‌ریزی می‌کند، اتفاق می‌افتد و ممکـن اسـت بیش از هر چیز دیگری دلیل اصلی رها کردن سرمایه‌گذاران از انجام آن کار باشد.

این به این دلیل است که اکثر پروژه‌ها به تعهدات وام‌های بلند مدت متکی هستند کـه نیـاز به پروژه‌ای دارد که توانایی آن را برای بازپرداخت بدهی‌ها براساس یک برنامه مشـخص شـده تعیین کند. بنابراین این ریسک پیش فرض، نگرانی اصلی برای حامیان مالی است.

٤. ٥. معرفی متغیرهای پژوهش

یکی از چالش‌های اساسی در ارتباط با فضای سرمایه‌گذاری و عوامل مـؤثر بـر آن، یـافتن شاخص‌های مناسب جهت سنجش و برآورد آن است. امروزه شاخص‌های مختلفـی در سـطح بین‌المللی جهت محاسبه فضای سرمایه‌گذاری به کـار گرفتـه مـی‌شـود. در هـر مطالعـه‌ای بـر حسب نیاز از هر یک از این شاخص‌ها استفاده شـده اسـت. مهمتـرین شـاخص‌هـای فضـای سرمایه‌گذاری شاملِ منابع طبیعی و محیط زیست، کیفیت و کارایی نیروی کار، سطح توسعه و دسترسی به زیرساخت‌ها، ثبات سیاسی و قابل پـیش‌بینـی‌بـودن، ثبـات اقتصـاد کلـان، بودجـهٔ دولتی، تعادل در تراز پرداخت‌ها، بدهی عمومی از جمله از خارج، کیفیت حکومت، سیاسـت-های مقامات مرکزی و محلی، قانون‌منـدی، کامـل بـودن و کیفیـت زنـدگی اقتصـادی، درجـهٔ آزادسازی، حاکمیت قانون، جرم و فساد، حفاظت از اموال، سطح مـدیریت شـرکت‌هـا، میـزان عملکرد توسط شرکای قراردادها، کیفیت سیستم مالیاتی و میزان بـار مالیـاتی، کیفیـت سیسـتم بانکی و سایر مؤوسسات مالی، دسترسی به اعتبار، بـاز بـودن، قـوانین مختلـف اداری، فنـی و اطلاع‌رسانی برای تجارت با کشورهای خارجی می‌شوند (خسـانوا، ریازانسـو، میروشـنیچنکو، باگدانو و مارتینینکو[1]، ۲۰۱۸، ص. ۲).

چنانچه در گزارش توسعهٔ بانک جهانی بیان شده می‌توان از شاخص‌های حکمرانی خوب به عنـوان ملـاک‌هـایی جهـت سـنجش وضـعیت کشـورها در ایجـاد محـیط مناسـب جهـت سرمایه‌گذاری استفاده کرده است. ایـن شـاخص‌هـا (کنتـرل فسـاد، حاکمیـت قـانون، کیفیـت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و عدم وجـود خشـونت و

1. Khasanova, Ryazantsev, Miroshnichenko, Bogdanov & Martynenko

تروریست) علاوه‌بر این که بر فضای سرمایه‌گذاری این کشورها تأثیرگذارند جزء شاخص‌هایی هستند که بر جذب گردشگر نیز مؤثر می‌باشند. این شاخص‌ها از طریق تأثیر بر هزینه‌های ایجادکرده برای شرکت‌ها بر میزان بهره‌وری و در نتیجه رشد آن‌ها تأثیرگذارند. رشد اقتصادی شرکت‌ها سبب گسترش شرکت‌ها، سرمایه‌گذاری بیشتر و ایجاد اشتغالِ مولّد و کاهش فقر می‌شود.

متغیرهای مستقل تحقیق شاملِ کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت و تروریست و شاخص کلی فضای کسب و کار می‌باشد. متغیر وابسته در این پژوهش سهم درآمد گردشگری از GNP گردشگری می‌باشد. آمار مربوط به متغیرهای مستقل از بانک جهانی و آمار مربوط به متغیر مستقل از سایت شورای جهانی سفر و گردشگری[1] کسب گردیده است.

٤. ٥. ١. کنترل فساد

به مفهوم استفاده از قدرت و امکانات عمومی جهت منافع شخصی است، که هر دو شکل کوچک و بزرگ فساد را شامل می‌شود (بانک جهانی[2]، ۲۰۱۷). این شاخص مفهوم‌هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثر بخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه و مانند آن را شامل می‌شود (مرادی، رهنما و حیدریان، ۱۳۹٦، ص. ۱۵۸). پر واضح است که در جامعه‌ای که فساد در بین کارکنان بخش دولتی و خصوصی وجود ندارد، منافع عمومی به صورت عادلانه و بر حسب شایستگی و میزان عملکرد آن‌ها توزیع می‌گردد. بنابراین سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله گردشگری افزایش یافته و در نتیجه درآمد گردشگری نیز افزایش می‌یابد.

٤. .٥. ۲. حاکمیت قانون

این شاخص میزان اعتماد به قوانین جامعه (به‌ویژه کیفیت اجرای قرارداد)، حقوق مالکیت، پلیس و دادگاه‌ها، و نیز احتمال جرم و خشونت، را نشان می‌دهد (بانک جهانی، ۲۰۱۷).

1. https://tool.wttc.org
2. https://datacatalog.worldbank.Org/dataset/worldwide-governance-indicators

تعریف سازمان ملل از حاکمیت قانون به اصول حاکمیت اشاره دارد کـه در آن همـه افـراد و نهادهای خصوصی و دولتی (شامل خود دولت) در برابر قوانین پاسخگو هستند. قوانینی که به طور عمومی منتشر شده‌اند، به طور مساوی اجرا می‌شوند، به طور مستقل حکـم مـی‌شـوند و ضمناً سازگار با حقوق بشر بین‌المللی هستند (سامتی، رنجبر و محسنی، ۱۳۹۰، ص. ١٦٧). در واقع این شاخص نمایانگر میزان اعتماد مردم به اجرای یکسان قوانین برای همه مـردم جامعـه است. پاسخگو بودن همه‌ی افراد در برابـر قـوانین فضـای یکسـان و امـن اقتصـادی را بـرای سرمایه‌گذاران در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله گردشگری فراهم می‌نماید؛ از دیگر سو سبب ایجاد امنیت اجتماعی و اقتصادی برای گردشگران شده و گردشگران با امنیت خطر وارد کشور میزبان می‌شوند.

٤. .٥. ۳. کیفیت قوانین و مقررات

منظور از این شاخص، قابلیت دولت در تدوین و اجرای سیاست‌ها و مقرراتـی اسـت کـه سبب گسترش حضور و فعالیت‌های بخش خصوصی می‌شود. حضور هر چـه بیشـتر بخـش خصوصی در اثر اجرای سیاست‌های تدوین شده از سوی دولت نشان از حکمرانـی بهتـر دارد (پاداش زیوه و خداپناه، ١٣٩٤، ص. ١٦٩). کیفیت بالاتر قوانین و مقـررات بـه معنـی سـاختار علمی و منطقی قوانین و مقررات است. در واقع تمامی قوانین و مقررات فعالیت‌های اقتصادی از جمله گردشگری بر مبنای منطق و اصول علمی شکل گرفته‌اند و عادلانـه و فراگیـر هسـتند. بنابراین فعالیت‌های اقتصادی به خصوص فعالیـت‌هـای مبتنـی بـر گردشـگری رشـد مناسـبی خواهند داشت.

٤. ٥. ٤. کارایی دولت

در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، کیفیت بوروکراسی، صلاحیت حکمرانان شهری و میزان استقلال خدمات شهری از فشارهای سیاسی مـدنظر اسـت (پـاداش زیـوه و خـداپناه، ١٣٩٤، ص. ١٦٩). این شاخص بیشتر به بررسی کیفیـت خـدمات عمـومی و عـدم وابسـتگی خدمات اجتماعی به فشارهای سیاسی است. گردشگران تمایل به ورود به کشوری را دارند که

از لحاظ استانداردهای خدمات عمومی در سطح بین‌المللی باشد و نسبت بـه هزینـه‌ای کـه در کشور میزبان می‌کنند، به دور از فشارهای سیاسی، دولت به تعهداتش عمل کند.

٤. ٥. ٥. حق اظهار نظر و پاسخگویی

اعتراض و پاسخگویی به مفهوم میزان و درجه توانایی شهروندان یـک کشـور در تعیـین و انتخاب دولت خود است یا به عبارتی میزان و درجهٔ این که رئیس دولت، رئیس حکومـت یـا سایر افراد دارای مقام‌های سیاسی در کشـور از طریـق انتخابـات آزاد از سـوی مـردم انتخـاب شوند (پاداش زیوه و خداپناه، ١٣٩٤، ص. ١٦٨). وقتی چنین حقی برای مردمـان یـک کشـور محفوظ باشد بازتاب بین‌المللی آن بسیار قابل ملاحظه خواهد بود به طوری‌کـه بـرای مردمـان دیگر کشورها این تصور شکل می‌گیرد که اگر دولتی به مردمان خود احترام می‌گذارد و خـود را در برابر سؤالات آنان پاسخگو می‌داند، بنابراین دولتی اسـت کـه در رفتـار انعطـاف‌پـذیر و ملایم خواهد بود و همین امر می‌تواند انگیزهٔ آنـان را بـرای ورود بـه آن کشـور تقویـت کنـد (شاه‌آبادی و تلیانی، ١٣٩٥، ص. ١٢).

٤. ٥. ٦. ثبات سیاسی

در ادبیات مربوط، معمولاً ثبات سیاسی را به معنی قانونمنـد بـودن تغییـر دولـت در نظـر می‌گیرند یعنی جا به جایی دولت از طرق غیرقانونی یا ابزارهای خشونت آمیز نباشـد. عمـدهٔ بحث این شاخص مربوط به تروریسم و خشونت است. بر اساس این شاخص، هرچه احتمال نبودن ثبات سیاسی در یک کشور بیشتر باشد نشان‌دهندهٔ حکمرانـی ضـعیف اسـت و هرچـه کشوری از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد، در زمینهٔ حکمرانی خوب امتیـاز بالـاتری را کسب می‌کند (پاداش زیوه و خداپناه، ١٣٩٤، ص. ١٦٨). بر این اساس می‌توان گفـت یکـی از اصلی‌ترین پارامترهای اساسی در شکل‌گیری محیط گردشگری بـرای انتخـاب آگاهانـه مقصـد گردشگری، وجود یک محیط با شاخص‌های نهادی مطلـوب بـه ویـژه مؤلفـهٔ امنیـت و ثبـات سیاسی است. از این رو انتظار می‌رود شاخص‌های حکمرانی و مؤلفه‌های نهادی آن به عنـوان یک متغیر اثرگذار بر درآمد حاصل از ورود گردشگران بین‌المللی به شمار آید (شـاه آبـادی و تلیانی، ١٣٩٥، ص. ١١).

٤. ٥. ٧. شاخص کلی فضای کسب و کار

فضای کسب و کار جزئی از فضای سرمایه‌گذاری می‌باشد و نشان‌دهندهٔ زیرساخت‌های مناسب کشور برای ایجاد کسب و کار جدید و دسترسی به منابع مالی است. اگرچه مفهوم فضای کسب و کار از دیرباز در نظریات و اندیشه‌های اقتصادی با تعاریف و عناوین دیگر مورد بررسی قرار گرفته‌است، اما از دهه ۱۹۹۰ تاکنون این مفهوم مورد توجه کشورها و نهادهای بین‌المللی قرار گرفته؛ به طوری که بخشی از اهداف و سیاست‌گذاری‌های کلان کشورها به بهبود فضای کسب و کار اختصاص می یابد (مکیان، امامی میبدی و عشرتی، ۱۳۹۲، ص. ۷۵). فضای کسب و کار و سرمایه‌گذاری به مثابه محیط سیاسی، نهادی و رفتاری می باشد که بازدهی و مخاطرات مرتبط با فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاران را تحت تأثیر قرار می‌دهد (حکمتی فرید، محمدزاده و خزالی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۹).

در این پژوهش از شاخص کلی فضای کسب و کار به عنوان یکی از متغیرهای مستقل مدل استفاده شده است. شاخص کلی فضای کسب و کار نشان‌دهندهٔ فاصلهٔ فضای کسب و کار کشور تا نقطهٔ بهینهٔ فعالیت در سطح جهان است. در واقع شاخصی جهت مقایسه وضعیت کشورهای مختلف در توسعهٔ کسب و کار و فاصله تا نقطهٔ ایده‌آل می‌باشد. نمره‌گذاری این شاخص بین صفر تا صد است که بهترین عملکرد برای کشوری است با نمرهٔ ۱۰۰. شاخص کلی فضای کسب و کار، از میانگین‌گیری ساده از شاخص‌های: شروع فعالیت، مجوز ساخت و ساز، گرفتن برق، ثبت اموال و دارایی‌ها، گرفتن اعتبار، حمایت از سرمایه‌داران اقلیت، پرداخت مالیات، حل و فصل مشکلات، تجارت برون‌مرزی و اجرای قراردادها حاصل می‌شود. به دلیل نبود آمار مربوط به برق برای تعدادی از کشورها، این شاخص از بین شاخص‌ها حذف شده و متوسط‌گیری از بین ۹ شاخص دیگر انجام شده است.

۵. یافته‌های تحقیق

قبل از پرداختن به نتایج روش پانل، به توصیف متغیرهای مورد بررسی در کشورهای مورد مطالعه پرداخته می‌شود. همانطور که نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد تونس (۸/۸۳ درصد)، لبنان (۸/۸۰ درصد) و مراکش (۸/۷۹ درصد) بیشترین متوسط سهم درآمد گردشگری از GNP را

به خود اختصاص داده است. این در حالی است که متوسط سهم درآمد گردشگری از GNP در ایران ۲/۱۶ درصد است که نشان‌دهندهٔ اندک بودن سهم درآمدهای گردشگری از GNP در ایران است. دامنهٔ شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون) بین ۲/۵− تا ۲/۵ است که عدد ۲/۵− نشان‌دهندهٔ ضعیف بودن این شاخص است. هر چه این عدد به ۲/۵ نزدیکتر باشد نشان‌دهندهٔ قوی‌تر بودن این شاخص می‌باشد. همانطور که نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد متوسط تمام شاخص‌های حکمرانی خوب در کشورهای الجزایر، مصر، ایران، لبنان، مراکش، سوریه و یمن منفی است. این در حالی است که کشورهای کویت، قطر و امارات متحده عربی تنها در شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی نمرهٔ منفی کسب کرده‌اند و متوسط ۵ شاخص دیگر آن‌ها، مثبت است. آخرین شاخصی که مورد بررسی قرار می‌گیرد شاخص فضای کسب و کار است. این شاخص که از متوسط ۹ شاخص محاسبه شده است، اعداد بین صفر تا ۱۰۰ را به خود اختصاص می‌دهد که نزدیکتر بودنِ هر چه بیشتر به عدد به ۱۰۰ نشان‌دهندهٔ بهتر بودن شاخص فضای کسب و کار در آن کشور است. کشورهای امارات متحده عربی، قطر، بحرین و عمان در بین کشورهای مورد بررسی بیشترین مقدار شاخص فضای کسب و کار و کشورهای سوریه، الجزایر و مصر کمترین متوسط شاخص فضای کسب و کار را دارا هستند.

بعد از بررسی نتایج جدول ۱، به بررسی نتایج مدل پنل پرداخته می‌شود. در ابتدا، باید ایستایی متغیرها با آزمون‌هایی همچون *لوین-لین-چو*، *ایم، پسران، شین* مورد بررسی قرارگیرد. با توجه به اینکه تعداد سال‌های مورد بررسی در این تحقیق کمتر از ۲۵ سال است (۱۱ سال) جهت جلوگیری از از دست رفتن درجهٔ آزادی و با توجه به نظرات بالتاجی، نیازی به آزمون ایستایی نمی‌باشد. لذا تمامی متغیرها در سطح وارد الگو می‌شوند.

بعد از بررسی ایستایی متغیرها، لازم است که ابتدا الگوی مناسب در این خصوص (الگوی عمومی، اثرات ثابت و اثرات تصادفی) انتخاب گردد. برای این منظور از آزمون های مختلف *چاو*[1] (F)، و *هاوسمن*[2] (*خی دو*) استفاده می‌شود. نتایج آزمون‌های مذکور نشان می‌دهد که

1. Chaw
2. Hausman

الگوهای پانل (اثرات ثابت و تصادفی) بر الگوی عمومی ترجیح داده می‌شود. بر اساس نتایج آزمون هاوسمن که انتخاب بین الگوی با اثرات ثابت و یا تصادفی می‌باشد، با توجه به نتایج به‌دست آمده می‌توان گفت که الگوی پانل با اثرات تصادفی مورد تأیید قرار می‌گیرد. همچنین با توجه به آزمون بروش پاگان، اثرات تصادفی نسبت به الگوی عمومی ارجحیت دارد (جدول ۲).

بنا به نظر بالتاجی، در پنل‌های بزرگ با سری‌های زمانی طولانی وابستگی بین بخشی مشکل بزرگی است (بیشتر از ۲۰ تا ۳۰ سال). این قضیه برای پنل‌های کوچکتر مسئله جدی نیست (تعداد سال اندک با تعداد کشورهای زیاد). آزمون همبستگی سریالی نیز برای پنل‌های بزرگ با زمان بیش از ۲۰ تا ۳۰ سال مشکل ساز است و برای پنل‌های کوچک مشکل ساز نیست. لذا در این تحقیق لزومی ندارد که وابستگی بین بخشی و همبستگی سریالی بررسی شود.

جدول ۱. میانگین متغیرهای تخمین زده شده در کشورهای مورد بررسی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

نام کشور	سهم درآمد گردشگری از GNP	ثبات سیاسی	کیفیت مقررات	کنترل فساد	حق اظهار نظر و پاسخگویی	اثربخشی دولت	حاکمیت قانون	شاخص فضای کسب و کار
الجزایر	۳/۳۵	-۰/۹۸	-۱/۰۴	-۰/۵۶	-۰/۹۳	-۰/۵۳	-۰/۷۷	٤۵/۵۰
بحرین	۵/۱٦	-۰/۷۰	۰/۷۰	۰/۲۱	-۱/۱۲	۰/٤۷	۰/٤۲	٦٤/۸٦
مصر	٦/۲٦	-۱/۱۳	-۰/٤۷	-۰/٦٦	-۱/۱۳	-۰/۵۸	-۰/۳۷	٤۹/۹۵
ایران	۲/۱٦	-۱/۱٤	-۱/۵۰	-۰/۷۱	-۱/۵۵	-۰/٤۸	-۰/۹٤	۵۳/۹۷
اردن	۵/۹۵	-۰/٤۹	۰/۲۰	۰/۱۸	-۰/۷۵	۰/۱۲	۰/۳٤	۵۲/۷۲
کویت	۲/۱۵	۰/۲۵	۰/۰۵	۰/۰۷	-۰/۵۹	۰/۰۲	۰/۳۸	۵۸/۵۳
لبنان	۸/۸۰	-۱/۷۱	-۰/۱٦	-۰/۹	-۰/٤۱	-۰/۳۷	-۰/۷۳	۵٦/٦۵
مراکش	۸/۷۹	-۰/٤۳	-۰/۱٤	-۰/۳۱	-۰/٦۹	-۰/۱۱	-۰/۲۰	۵۸/۹۲
عمان	۲/۳۱	-۰/۷۰	۰/۵٤	۰/۳	-۱/۰۷	۰/۲۸	۰/٤۷	٦۳/۳۲
قطر	۱/۸۲	۱/۰۷	۰/٦۰	۱/۰٤	-۱/۰۳	۰/۸۰	۰/۷۹	٦۳/۵۰
عربستان سعودی	۲/۷٦	-۰/٤٤	۰/۰٦	-۰/۰۳	-۱/۸۱	-۰/۰۰۳	۰/۱۳	٦۱/۸۰

نام کشور	سهم درآمد گردشگری از GNP	ثبات سیاسی	کیفیت مقررات	کنترل فساد	حق اظهار نظر و پاسخگویی	اثربخشی دولت	حاکمیت قانون	شاخص فضای کسب و کار
سوریه	۵/۷۰	−۱/۶۶	−۱/۳۳	−۱/۲۵	−۱/۸۰	−۱/۰۴	−۱/۰۶	۴۴/۶۰
تونس	۸/۸۳	−۰/۳۹	−۰/۱۶	−۰/۱۴	−۰/۶۰	۰/۱۳	۰/۰۰۳	۶۱/۹۹
امارات متحده عربی	۸/۳۸	۰/۸۱	۰/۶۸	۱/۰۵	−۰/۹۷	۱/۱۲	۰/۵۰	۶۷/۷۰
یمن	۳/۳۴	−۲/۲۷	−۰/۸۳	−۱/۱۸	−۱/۳۳	−۱/۲۰	−۱/۱۸	۵۰/۶۱

جدول۲. نتایج آزمون‌های انتخاب نحوه برآورد الگوی پانل در کشورهای مورد بررسی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

آزمون	آماره	سطح معنی‌داری
آزمون چاو (F)	۱۳/۳۵	۰/۰۰۰
آزمون هاوسمن (خی‌دو)	۶/۶۳	۰/۴۶۸
آزمون بروش پاگان	۳۴۰/۴۰	۰/۰۰۰

جدول (۲) نتایج برآورد شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر درآمدهای گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه در بازهٔ زمانی ۲۰۱۶–۲۰۰۶ نشان می‌دهد. مقدار آماره آزمون والد[1] معنی‌داری کل مدل در سطح ۹۹ درصد را نشان می‌دهد و به این معنا است که نتایج برازش الگو از اعتبار مناسبی برخوردار است. نتایج نشان داد متغیرهای کیفیت مقررات، کنترل فساد، اثربخشی دولت و شاخص فضای کسب و کار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP تأثیرگذار است و متغیرهای ثبات سیاسی، حق اظهار نظر و پاسخگویی و حاکمیت قانون تأثیرگذار نیست.

کیفیت مقررات در سطح ۹۹ درصد تأثیر مثبت و معنی‌داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. به عبارت دیگر به ازای یک درصد تغییر در این متغیر در صورت ثابت بودن سایر متغیرها، سهم درآمدهای گردشگری از GDP ۲/۲۸۱ واحد افزایش می‌یابد. کیفیت مقررات به نوعی بر روی سیاست‌های ناسازگار با بازار همچون سیاست‌های کنترل قیمت، نظارت بر سیستم بانکی و... تمرکز دارد (بانک جهانی، ۲۰۱۲ و کافمن و همکاران، ۲۰۱۰). بنابراین وجود مقررات با کیفیت بالا

1. Wald

باعث می‌گردد تا شرایط برای فعالیت در بخش گردشگری فـراهم گـردد و همـین امـر نیـز منجـر بـه افزایش سهم درآمدهای گردشگری از GDP خواهد شد.

کنترل فساد متغیر دیگری است که تـأثیر منفـی و معنـی‌داری بـر سـهم درآمـدهای گردشـگری از GDP دارد. به ازای یک واحد تغییـر در ایـن متغیـر و ثابـت بـودن سـایر شـرایط، سـهم درآمـدهای گردشگری از GDP، ۲/۵۰۳ واحد کاهش می‌یابد. کنترل فساد به معنی جلوگیری از استفاده قـدرت و امکانات عمومی در جهت منافع شخصی است (بانک جهانی، ۲۰۱۲). این شاخص مفهوم‌هـایی ماننـد فساد در میان مقامات رسمی، اثر بخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌هـای خـارجی، پرداخت اضافی یا رشوه برای گرفتن مجوزهای اقتصادی و مانند آن‌ها را اندازه‌گیـری مـی‌کنـد (لـاک وود، ۲۰۱۰). بنابراین بالا بودن این عوامل که به نوعی باعث افزایش فساد می‌گردد منجر می‌شـود کـه فعالیت در گردشگری و سایر بخش‌های تولیدی و خدماتی کاهش یابـد کـه منجـر بـه کـاهش سـهم درآمدهای گردشگری از GDP می‌گردد.

اثر بخشی دولت متغیر دیگری است که در سطح ۹۵ درصـد تـأثیر مثبـت و معنـی‌داری بـر سـهم درآمدهای گردشگری از GDP در کشورهای خاورمیانه در بازهٔ مورد بررسی دارد. بـه عبـارت دیگـر با فرض ثابت در نظر گرفتن سایر متغیرها، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر، ۱/۴۹۹ واحد سهم درآمدهای گردشگری از GDP افزایش می‌یابد. اثربخشـی دولـت بیـانگر کارامـدی دولـت در انجـام وظایف محوله است که شاخص مقولات ذهنی همچون کیفیت، تهیـه و تـدارک خـدمات عمـومی یـا کیفیت نظام اداری، صلاحیت و شایستگی کارگزاران و استقلال خدمات همگانی از فشـارهای سیاسـی است (بانک جهانی، ۲۰۱۲). لذا در صورت کارآمد بودن دولت، گردشگری رونق می‌یابـد. ایـن رونـق موجب افزایش درآمدهای گردشگری می‌گردد و بـه تبـع آن سـهم درآمـدهای گردشـگری از GDP افزایش می‌یابد.

آخرین متغیری که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد، شاخص فضای کسب و کـار اسـت. ضریب این متغیر ۰/۰۸۱۳- می‌باشد که نشان می‌دهد به ازای یک واحد تغییر در این متغیـر بـا فـرض ثابت بودن سایر شرایط، سهم درآمدهای گردشگری از GDP، ۰/۰۸۱۳ واحد کـاهش مـی‌یابـد. دلیـل این کاهش را می‌توان این طور بیان کرد که در این کشورها به دلیل شرایط نامساعدی که برای کسـب و کار وجود دارد، افراد تمایل بیشتری به کسب و کارهای خـدماتی نسـبت بـه صـنعت و کشـاورزی دارند زیرا در فعالیت‌های گردشگری، سرمایهٔ کمتری نیاز است و زیرساخت‌های مناسـب‌تـری نسـبت به صنعت و کشاورزی وجود دارد.

جدول ۳. نتایج برآورد الگوی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

متغیر	ضریب	خطای معیار	آماره Z (احتمال)
ثبات سیاسی	−۰/۲۷۸	۰/۲۰۷	ns(۰/۱۷۹) −۱/۳٤
کیفیت مقررات	۲/۲۸۱	۰/۵۳۲	***(۰/۰۰۰) ٤/۲۸
کنترل فساد	−۲/۵۰۳	۰/۵۸۰	***(۰/۰۰۰) −٤/۳۱
حق اظهار نظر و پاسخگویی	−۰/۲۵۰	۰/۳۸٦	ns(۰/۵۱۷) −۰/٦٥
اثربخشی دولت	۱/٤۹۹	۰/٦۸٦	**(۰/۰۲۹) ۲/۱۹
حاکمیت قانون	۰/۳۱۰	۰/٦۸۹	ns(۰/٦٥۳) ۰/٤٥
شاخص فضای کسب و کار	−۰/۰۸۱۳	۰/۰۱۸٥	***(۰/۰۰۰) −٤/۳۹
عرض از مبدأ	۹/٦۸۲	۱/۳۲٦	***(۰/۰۰۰) ۷/۳۰
آماره والد			***(۰/۰۰۰) ٥٦/۱۰

** معنی‌دار در سطح ۹۵

*** معنی‌دار در سطح ۹۹ درصد

ns عدم معنی‌داری

٦. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این مطالعه به بررسی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP پرداخته شده است. برای این منظور و با توجه به گزارشات بانک جهانی، شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخگویی، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون) و شاخص فضای کسب و کار (متوسط از ۹ زیر شاخص) مورد بررسی قرار گرفت. نتایج مطالعه نشان داد که متغیرهای کنترل فساد و شاخص فضای کسب و کار تأثیر منفی و معنی‌دار بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. در این ارتباط، سیسلیک و گوژک (۲۰۱۸) نیز در مطالعهٔ خود به این نتیجه رسیدند که فساد به طور مستقیم مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی می‌شود. متغیرهای اثر بخشی دولت و کیفیت مقررات در این مطالعه تأثیر مثبت و معنی‌داری بر سهم درآمدهای گردشگری از GDP دارد. کروبی‌فر و مجیدی‌فر (۱۳۹٦)، در مطالعه خود نشان دادند که اثربخش بودن دولت می‌تواند باعث جذب بیشتر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت گردشگری و

شکوفایی هر چه بیشتر این صنعت در ایران گردد. همچنین، دوتا و کـار (۲۰۱۸) نشـان دادنـد که حاکمیت قانون که منجر به اثربخش بودن دولت می‌شود به همـراه مقـررات بودجـه بـرای گردشگری در استان‌های کشور هندوستان مکمل یکدیگر هستند.

نکتهٔ دیگـری کـه بایـد بـه آن توجـه شـود ایـن اسـت کـه در بیشـتر مطالعـات، اهمیـت سرمایه‌گذاری (فضای سرمایه‌گذاری) بر بخش گردشگری مورد بحث و تجزیه و تحلیـل قـرار گرفته است. بهبودی و باستانی (۱۳۸۹)، در مطالعهٔ خود نشان دادند که در کشورهای در حـال توسعه از طرف تعداد گردشگر به سوی سرمایه‌گذاری مستقیم خـارجی رابطـهٔ علیـت وجـود دارد. متانی و امیری (۱۳۹۷)، در مطالعه‌ای که در استان مازندران انجـام دادنـد بـه ایـن نتیجـه رسیدند که سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، ایجاد جاذبه‌های مناسب، ایجاد امنیـت اقتصـادی و اجتماعی برای سرمایه‌گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حـوزه گردشـگری باعـث توسـعهٔ گردشگری استان می‌گردد. سلواناتان و همکاران (۲۰۰۹)، نشان دادند که پیوند مسـتقیمی بـین سـطح سـرمایه‌گـذاری مسـتقیم خـارجی و مـدیران کـارآفرین کـه بـه دنبـال فرصـت‌هـای سرمایه‌گذاری هستند در هندوستان وجود دارد. صمیمی و همکاران (۲۰۱۳) در مطالعـه‌ای کـه انجام دادند به این نتیجه رسیدند که بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعه بخش گردشگری در کشورهای در حال توسـعه رابطـهٔ مسـتقیمی وجـود دارد. بـانرجی و همکـاران (۲۰۱۵) نشان دادند که سرمایه‌گذاری بر گردشگری تأثیر مثبتی بر فعالیت بخش‌هـای مختلـف گردشگری به خصوص هتل‌ها و رسـتوران‌هـا دارد. کریسـتجاندوتیر (۲۰۱۶)، سـرمایه‌گـذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان‌نوازی در ایسـلند و نـروژ را مـورد بررسـی قـرار داد. نتـایج نشان‌دهندهٔ علاقمند بودن سرمایه‌گذاران بـه سـرمایه‌گـذاری در ایـن صـنعت مـی‌باشـد. ژو و همکاران (۲۰۱۷) نیز نشان دادند که سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در ساختمان‌سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و قابل توجهی بر درآمد گردشگری در کشور چین دارد.

بنابراین با توجه به مطالب عنوان شده در بالا می‌توان موارد ذیل را پیشنهادات داد:

۱- با توجه به تأثیر کیفیت مقررات در افـزایش سـهم درآمـدهای گردشـگری از GDP، پیشنهاد می‌گردد که در کشورهای خاورمیانه مقررات مجدد مورد بازبینی قرار گیـرد و

مقرراتی که به نوعی مانع از ورود سرمایه‌گذاران به بخش گردشگری می‌شود برطـرف و مقررات تسهیل کننده در این زمینه تعریف گردد.

۲– فساد از جمله مواردی است که همواره تأثیر منفی بر کسب و کار داشته اسـت و ایـن متغیر در پژوهش حاضر نیز تأثیرگذار است. لذا پیشنهاد می‌گردد کنترل فسـاد در ایـن کشورها جدی‌تر گرفته شود و با افراد و شرکت‌هایی که با در اختیار داشتن رانت‌هایی سعی در استفاده از منابع به نفع خویش هستند به شدت برخورد و مانع از فعالیت این افراد و شرکت‌ها شوند.

۳– دولت همواره نقش مهم و غیر قابل انکاری در زمینهٔ فضای سـرمایه‌گـذاری، اشـتغال، درآمد و... در کشورهای مختلف دارد. در این مطالعه نیز دولت و اثربخشـی آن تـأثیر مثبتی بر افزایش سهم درآمدهای گردشـگری از GDP در کشـورهای مـورد بررسـی داشته است. لذا پیشنهاد می‌گردد دولت با توجه به امکانـات و منـابعی کـه در اختیـار دارد وظایف محولهٔ خود را به بهترین نحو انجـام دهـد، کیفیـت خـدمات عمـومی را افزایش و نظام اداری را بهبود و اصلاح نماید.

٤– با توجه به شرایط نامساعد فضای کسب و کار در بیشتر کشورهای خاورمیانه، پیشنهاد می‌گردد که دولت و بخش خصوصی با همکاری یکدیگر فضای مساعد بـرای کسـب و کار در تمام زمینه‌هـا را فـراهم نماینـد تـا از ایـن طریـق بتواننـد سـهم درآمـدهای گردشگری از GDP را افزایش دهند.

کتاب‌نامه

۱. ایمانی خوشخو، م. ح.، و علی‌زاده، و. ا. (۱۳۹۲). اقتصاد گردشگری (مروری بر پیشـینهٔ تحقیـق در خارج و داخل). *نشریهٔ گردشگری، ۱*(۱)، ۱۱٤–۹٤.

۲. بهبـودی، د.، و باسـتان، ف. (۱۳۸۹). رابطـهٔ گردشـگری و سـرمایه‌گـذاری مسـتقیم خـارجی در کشورهای در حال توسعه (رهیافت داده‌های تابلویی). *فصلنامهٔ اقتصاد مالی، ٤*(۱۱)، ۸–۱.

۳. پاداش زیوه، ح.، و خداپناه، ب. (۱۳۹٤). برآورد تأثیر شاخص‌هـای حکمرانـی خـوب بـر اقتصـاد دانش‌بنیان در کشورهای منتخب. *فصلنامهٔ برنامه و بودجه، ۲۰*(۳)، ۱۸۷–۱٦٥.

٤. تیموری، ا. (١٣٩٤). وقوع بحران‌های سیاسی- اجتماعی و اثرات آن بر درآمد حاصل از گردشگری، نمونه موردی: کشورهای ایران، ترکیه و مصر. *فصلنامهٔ برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، *٥*(٢٠)، ١-١٤.

٥. حکمتی فرید، ص.، محمدزاده، ی.، و خزالی، د. (١٣٩٥). اثر بهبود فضای کسب و کار و رعایت حقوق مالکیت فکری بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد متوسط به بالا. *پژوهش‌های رشد و توسعهٔ اقتصادی*، *٦*(٢٢)، ١٣٠-١١٩.

٦. حیدری چیانه، ر.، و سلطانی، ن. (١٣٩٣). تحلیلی بر نقش ثبات سیاسی و امنیت در توسعهٔ صنعت گردشگری (مطالعهٔ موردی: منطقهٔ خاورمیانه). *جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، *٢*، ٢٢٨-٢٠٩.

٧. خوش‌فر، غ. (١٣٩٥). اعتماد نهادی و سرمایه‌گذاری در واحدهای گردشگری (استان گلستان: مطالعهٔ موردی). *مجلهٔ برنامه‌ریزی و توسعهٔ گردشگری*، *٥*(١٦)، ٧٠-٤٧.

٨. رفیعی دارانی، ه. (١٣٩٧). بررسی فضای سرمایه‌گذاری با تأکید بر فرایندهای سازمانی و مدیریتی به منظور جذب سرمایه در گردشگری شهر مشهد. جهاد دانشگاهی واحد مشهد. *هفتمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد، حسابداری و بانکداری*، ٢ اسفند، آکادمی بین‌المللی علوم و مطالعات گرجستان، تفلیس. بازیابی از https://civilica.com/doc/1167695

٩. سامتی، م.، رنجبر، ه.، و محسنی، ف. (١٣٩٠). تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعهٔ انسانی مطالعه موردی :کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN). *فصلنامهٔ پژوهش‌های رشد و توسعهٔ اقتصادی*، *١*(٤)، ٢٢٣-١٨٣.

١٠. شاه‌آبادی، ا.، و مهری تلیابی، ف. (١٣٩٥). تأثیر نهاد حکمرانی کشور میزبان بر درآمد گردشگری کشورهای در حال توسعهٔ منتخب. *مجلهٔ برنامه‌ریزی و توسعهٔ گردشگری*، *٥*(١٦)، ٣٠-٨.

١١. کروبی، م.، و مجیدی‌فر، م. (١٣٩٦). شناسایی عوامل مؤثر بر جریانات و جذب سرمایه گذاری مستقیم خارجی و رابطهٔ آن با صنعت گردشگری. *فصلنامهٔ گردشگری علم و فرهنگ*، *٥*(٨)، ٣٨-٢٤.

١٢. متانی، م.، و امیری، م. ر. (١٣٩٧). بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعهٔ صنعت گردشگری مازندران (مطالعهٔ موردی: شهرستان سوادکوه). *فصلنامهٔ نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، *١٠*(٣)، ٢١٩-٢٠٣.

۱۳. محمدی، ف. (۱۳۹۰). *بررسی عوامل اقتصادی مؤثر بر تصادفات جاده‌ای در ایران* (۱۳۸۸-۱۳۵۰) (پایان‌نامهٔ منتشرنشدهٔ کارشناسی‌ارشد). دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

۱٤. مرادی، ا.، رهنما، ع.، و حیدریان، س. (۱۳۹٦). تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر کنترل فساد (مطالعهٔ موردی: کشورهای خاورمیانه و جنوب آسیا). *فصلنامهٔ اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی سابق)*، *۱٤*(٤)، ۱۸۲-۱۵۱.

۱۵. مکیان، س. ن.، امامی میبدی، م.، و عشرتی، س. (۱۳۹۲). فضای کسب‌وکار، راهبرد رشد: مقایسهٔ کشورهای اسلامی منطقهٔ منا و سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی. *پژوهش‌های رشد و توسعهٔ اقتصادی*، ۳(۱۱)، ۸٤-۷۵.

۱٦. موسوی شقایی، م.، امین بیدختی، ع. ا.، و اسماعیل شهابی، م. (۱۳۹۱). تأثیر بی‌ثباتی سیاسی خاورمیانه بر صنعت گردشگری ایران در دورهٔ پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱. *فصلنامهٔ روابط خارجی*، ۲، ۲٤۰-۲۱۱.

17. Bakieva, I., & Khashimova, Naima.A. (2017). Logical organization of investment climate and its influence on investment potential. *Management Review: An International Journal*, *12*, 77-86.
18. Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data* (3rd ed.). New York: John Wiley and Sons.
19. Banerjee, O., & Cicowiez, M. (2015). *A Quantitative framework for assessing public investment in tourism: An application to Haiti*. Retrieved from https://www.econstor.eu/handle/10419/127696
20. Chingarande, A. (2014). Does political instability affect tourism: a case of Egypt? *International Journal of Social Relevance and Concern*, *2*(6), 1-4.
21. Cieslik, A., & Goczek, L. (2018). Control of corruption, international investment, and economic Growth: Evidence from panel data. *World development*, *103*, 323-335.
22. Dollar, D., Hallward-driemeier, M., & Mengistae, T. (2005). Investment climate and firm performance in developing economies. *Economic Development and Cultural Change*, *54*(1), 1-31.
23. Dutta, N., & Kar, S. (2018). Relating rule of law and budgetary allocation for tourism: Does per capita income growth make a difference for Indian states? *Economic Modelling*, *71*, 263-271.
24. Endo, K. (2006). Foreign direct investment in tourism- flows and volumes. *Tourism Management*, *27*(4), 600-614.
25. Escribano, A., Guasch, J., Luis Orte, M., & Pena, J. (2009). Investment climate assessment in Indonesia, Malaysia, the Philippines and Thailand. *The Singapore Economic Review*, *54*(3), 335-366.

26. Fazel, Sh., Seetanah, B., & Sannassee., R. V. (2017). Analysing the impact of tourism foreign direct investment on economic growth: Evidence from a small island developing state. *Tourism Economics*, *23*(5), 1042-1055.
27. Flecher, J., & Morakabati, Y. (2008). Tourism activity, terrorism and political instability within the commonwealth: the cases of Fiji and Kenya. *International Journal of tourism Research*, *10*(6), 537-556.
28. Gholi Poursalamani, A. (2007). Comparative study of tourism industry in Iran & Turkey. *Quarterly Journal of Business Review*, *23*, 341-351
29. Hsiao, C. (2003). Autoregressive modeling and money-income causality detection. *Journal of Monetary Economics*, *7*(1), 85-106.
30. Huisman, J. (2018). *The effects of innovation and investment climate on employment in South Asia.* (DFID Working Paper). Tilburg: Tilburg University.
31. Khasanova, S., V. Ryazantsev, S., V. Miroshnichenko, R., Ya. Bogdanov, I. V., & Martynenko, S. (2018). Realization of investment profitability of regional projects: Climate and mechanism of investment in the regions of the Russian Federation. *Revista Espacio*, *39*(31), 20-34.
32. Kinda, T., Plane, P., & Ve'ganzone's-Varoudakis, M. A. (2011). Firm productivity and investment climate in developing countries: how does Middle East and North Africa manufacturing perform? *The Developing Economies*, *49*(4), 429-462.
33. Kristjánsdóttir, K. (2016). Foreign direct investment in the hospitality industry in Iceland and Norway, in comparison to the Nordics and a range of other OECD countries. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, *16*(4), 395–403.
34. Kuznetsova, S., & Vakulich, M. (2017). Investment climate rating evaluation: The case of Ukrainian economy. *Financial Risk and Management Reviews*, *3*(1), 1-12.
35. Litvinenko, I. L., Grabar, A. A., Tikhomirov, E. A., Tupchienko, V. A., Yudenkov, Y. N., & Gabidullina, C. F. (2016). Conditions and factors of the positive investment climate formation of social and economic system of the region. *International Review of Management and Marketing*, *6*(65), 253-260.
36. Mushtagh, A., & Zaman, K. (2014). The relationship between political instability, terrorism and tourism in Saarc region. *Journal of Economic Info*, *1*(1), 23-40.
37. Samimi, A. J., Sadeghi, S., & Sadeghi, S. (2013). The relationship between foreign direct investment and tourism development: Evidence from developing countries. *Institutions and Economics*, *5*(2), 59–68.
38. Seetanah, B., Durbarry, R., & Ragodoo, J. F. N. (2010). Using the panel cointegration approach to analyse the determinants of tourism demand in South Africa. *Tourism Economics*, *16*(3), 715-729.

39. Selvanathan, S., Selvanathan, E. A., & Viswanathan, B. (2009). *Causality between foreign direct investment and tourism: Empirical evidence from India* (Working Paper 46/2009). Chennai, India: Madras School of Economics.
40. Sokhanvar, A. (2019). Does foreign direct investment accelerate tourism and economic growth within Europe? *Tourism management perspectives*, *29*, 86-96.
41. Tang, C. F. (2012). Temporal granger causality and the dynamics relationship between real tourism receipts: Real income and real exchange rates in Malaysia. *International Journal of Tourism Research*, *15*(3), 1-17.
42. World Bank. (2005). *World development report 2005: A better investment climate for everyone*. Washington, D. C.: Oxford University Press.
43. Zhou, M., Li, X., Pan, B., Yang, X., Wen, F., & Xia, X. (2017). Effect of tourism building investments on tourist revenues in china: A spatial panel econometric analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, *53*(9), 1973-1987.